

Д.ИСАБЕКОВ ШЫГАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЙТАЛАМА СӨЗДЕР МЕН БІРЫҢГАЙ МУШЕЛЕРДІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

М.Балакаев, Е Жанпейісов өздерінің «Қазак тілінің стилистикасы» атты еңбектерінде сөйлемдердің стильдік кескінін сөз еткенде, олардың құрамындағы мүшелердің тек санына қарамай, сапасына қарау керек екендігін атап өтеді. Әдette сөйлемдердің сөздері барынша сығымдалған, аз сөзben көп мағына беретіндегі болмай, шұбаланқы болса, не бір сөзді бір және іргелес сөйлемдерде қайта-қайта айтыла берсе, ондайды стильдік кате тіл жарлығы деп білеміз. Әдette қаламының ебі бар кісі бір сөзді қайта-қайта жазып оқушыны ығыр қылмайды, бір сөйлемнің ішінде қайталанған сөздер қайта сөйлемге экспрессивті-эмоциональдық үстемелік береді. Мысалы: Д.Исабековтің «Ай Петри ақиқаты» кітабынан: Ол кездे тіршіліктің барлық тіні мамаларына кеп тірелетін. Қорықса да «мама», куансада «мама», қайғырса да «мама», мамасыз өмір жок еді. Енді олар «маманың» ақылына да, алақанына да, қосымша он бес тынына да зәру емес [2.6]. Зейнеткер Зейнептің балаларына деген өкпесі де, сағынышы да «да» етістіктерінің өткен шактық формада берілуі арқылы және «мама» сөзін қайталау арқылы сөйлемге ауыр жүк артып отыр.

Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін, кейде көмекші сөздердің қайталануы қайталаудың ерекше стильдік қызметіне жатады. Мысалы: «Ай Петри ақиқаты» кітабынан:

Шынымен бе, шынымен бе олардың осы кеткені кеткені ме? Енді олар мына қара шаңыракка қайтып оралмай ма, бәрі мұны ортаға алып, тұс-тұстан кеп «мамалап» ұмтылмай ма? Мұның енді ешкімге керек болмай қалғаны ма? Расымен бе? Өмір заны деп айта беретін нәрсе осы ма? [2.6] – деп етістік құрамы -ма?, -ме? -ба? -бе? -па? -пе? сұрау есімдіктерінің қайталануы арқылы жасалған. Сол арқылы жазушы Зейнептің алай - дүлей

көңіліндегі арпальстық көрсетіп отыр. Ол өзімен өзі сөйлесіп, ой түбіне түсіп кеткен, сұрақтарына жауап алады, алмайды, біз оны білмейміз. Ол сұрақтардың жауабы да жоқ, себебі жазушының шеберлігі де сонда. Біз оларға ешқашан жауап ала-алмаймыз.

Адамды тану үшін өмірді көп көрген адамдарға көп нәрсенің керегі жоқ. «Өкпек жел» әңгімесінде анықтауыш әдейі қайталанып отырған мына сөйлемге назар аударайық.

Осы бір қысқа ғана сөзден, қысқа ғана еске алудан әңгіме иесінің мейірімділігін, жан дуниесінің тазалығы мен жақсы қасиеттерге байлығын, кешірімділігі мен дарқандығын, өмірге биіктен қарап, қыбыр-қыбыр тіршіліктең жақсылық атаулыны көре білетін, бағалай білетін адам екендігін байқап өткендей болды [2,13]. Осы жерде жазушы Зейнептің адам танығыштық қасиетін көрсеткісі келген. Осы повестегі Зейнептің баласына телефон шалатын жеріндегі:

- Элоу, иә! Мен фой, не болды? Неге кешігіп жатсындар? Неге кешігіп жатырсындар деймін? Танертен шығамыз деп едіндер, кеш болды фой жаным-ау! Осындағы неге кешігіп жатсындар деген сөйлемнің екі рет қайталануында ұлken мән бар. Жазушы сол арқылы Зейнептің баласын күте-күте шыдамының таусылғанын білдіргісі келіп отыр.

Кейбір сөздердің қайталануы кейде біреу не екеуден де асып кетеді. Мысалы осы повестегі мына сөйлемде өздік есімдігінің қосарланған өзімен-өзі сөзі үш рет қайталанады.

«Көніл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» дегендей, Зейнеп те үнсіз қалған аз уакыттың ішінде өзімен-өзі дауласып, өзін-өзі кінәлап, өзін-өзі арашалап алып шыққанына біршама куанып, белгісіз бір кінә мен айыптың салмағынан құтылғандай болды. Бұл сөйлемдегі өзімен-өзі сөзін

қайта-қайта айту арқылы бір сөйлемдегі әрбір бірыңғай мүшеге ерекше назар аудартады.

О.Бұркіт «Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі» атты еңбегінде қайталамалардың стилистикалық қызметті туралы жазады. Автор қайталамалардың тілдің ішкі деңгейіне сәйкес дыбыстық, лексикалық, синтаксистік болып бөлінетіндігіне тоқталады. Лексикалық қайталамалар туралы былай деп ой туýеді: «Қайталамалар түрлерінің ішінде толымдысы, қызмет ауқымының кең болып келетіні, әдеби тілдің функциональды стиль түрлерінің барлығында дерлік қолданылатыны – лексикалық қайталамалар» [6.73].

Сөйлемнің бір мүшесін қайталау өсіреле шешендей өнердің көркем әдебиеттің өте ұтымды, әрі өсерлі тәсілінің бірі болады. Олардағы қайталаулар екі түрлі орайда эмоциялы-экспрессивті қызметті атқарады.

1.Анафора (басталуы бірдей) Мұнда катар айтылған бірнеше сөйлем, кейде өлең шумағының бірнеше жолдары бір сөзден басталады. Сөзді солай қат-қабаттап жұмсау арқылы ойды күшетуге, әсерлі етуге болады. Анафора қазақ тілінде өлеңді сөйлемдерде кездеседі деп айтсақ та Д.Исабековтың шығармаларын оқып отырып бұл пікір мүмкін асығыстау айтылған шығар деген пікірге кеп қаласын. Себебі, Д.Исабековтың қай шығармасын оқып отырсан да тұнып түрған қайталаулар және оның барлығы да сөйлемнің мағынасын бұзып түрған жоқ, керісінше сөйлемдерге ерекше екпін түсіртіп, сөйлемнің эмоциональды- экспрессивті мәнін көтеріп тұр.

Канша ойласа да, **канша** санасын сарылтса да, баларының өзіне деген бұрынғы ыстық ықыласын таба алмайтын сиякты [2.6]. Сұрау есімдігі арқылы келген қайталау сөздері сөйлемдегі кейіпкердің ой түбіне жете алмай түрған мезетін, өзін-өзі жұбатып отырған сәтіне біздің назарымызды аударғысы келген сиякты.

Біресе анда тұрам дейді, **біресе** мұнда тұрам дейді.

Үлкен адам - дүниенің тұтқасы, **улкен** адамның қолынан келмейтіні жоқ, құдіреттей бол көрінуші еді [2,30]. Зат есімнің анықтауыштық қызметтінде түрған үлкен сөзіне мән бергізу автордың ойы.

2.Эпифора (аяқталуы бірдей). Мұнда катар айтылған сөйлемдердің, өлең жолдарының аяқталуы бірдей болады.

Мысалы: «Әрбір әйел танылмаған планета. Жайғана планета емес, әрқайсысы мұнлы планета.» [2.62].

Қазақ тілінде сөйлемнің сонында баяндауыш тұратындықтан, іргелес сөйлемдердің баяндауыштары қайталанды. Сол арқылы кісінің ойы ерекше тәптіштеліп айтылған болады.

«Бәрін істеген **мен**, солдаттың көзін шығарған де **мен**, құлағын жұлып алған да **мен**,» деп, өз

қолынан қағаз жазып, қол койып беріпті [2,17]. Егер бұл жерде баяндауыштың ролін есімдіктен жасалған сөз аяқтап тұрса, келесі сөйлемде етістіктен жасалған сөз аяқтап тұр.

Не ішे **білмейді**, не көнілдене **білмейді** [2.71]. Ал мына жайылма сөйлемнің бірінші жартысындағы сөйлемдердің есімше формалы баяндауыштары қайталанып келгенмен де, олар сөйлемнің мағынасын бұзып түрған жоқ, кайта одан сайын сөйлемге құш түсіріп, екпін беріп тұр.

Хан да өткен, кара да өткен, кайыршы мен бай да өткен, данышпан мен ақымақ та өткен, сейтіп барып бәрі- бәрі ана дүниеден әділет тауып, бәрі бірдей кәдімгі қанқа сүйекке айналған адамдар енді ғана тенелгендей топырак көрпелерін қымтайды жауып қыр басындағы «енді бәрібір» жалғанын құшағында үн- түнсіз жатыр.[2,71].

Сөздерді осылай, белгілі бір мақсатпен лайық қайталау бар да, мақсатсыз қайталау да бар. Мақсатсыз айтылған басы артық сөз көзге шыққан сүйелдей жазу стилін ауырлатып, сөйлемдердің мағынасын түсінуге ауырлық келтіреді. Кез-келген жазушы сондықтан да құрастырған сөйлемдерінің оқырман көніліне жете білуін, оның мағынасына мән бере жазуы керек. Яғни сөзге орын тар болсын, айтқан ойың кең болсын деген мақсат қойылады.

Ал мына үзіндіде “Қайтеміз, ренжісе ренжір. Берсөң дос та бермесен басың бос екен ғой. Жақсы ит оған қымбат болғанда маған неге қымбат емес,- деді есік жақтан көзін алмай. - Ит деген аты болмаса иттің де иті бар, әйтпесе атан түйесін атына косактап, оның үстіне екі бірдей төбетімді ал деп Беріш қабының аузын босқа қайырып отыр дейсің бе? Сенің атың тұра тұрсын, менің атым жүре тұрсынның кері де бұл. Болмашыға теріс айналуын қашан қояр екен, сірә!”.

Сонымен бір сөздің бір сөйлем ішінде бірнеше рет қайталаудың да ерекше стильдік қызметті болады. Тура осындағы стильдік қызмет бірыңғай мүшелерге де жүктеледі. Бірыңғай мүшелердің ол қызметін түсіну үшін біраз сөйлемдерге талдау жасап көрейік.

Құтырынып алған Демесіннің қаһары мен айбарынан адам шошынарлықтай [2,75]. Бұл сөйлемдегі шығыс жалғаулы жанама толықтауыш адам шошынарлықтай деген баяндауышқа тізбектеле бағынған. Егер осы сөзді жеке-жеке бөлшектеп баяндауышқа бағындыратын болсақ онда сөйлем өзінің қыска өрі нұсқалығынан айырылған болар еді.

Жамау-жасқау, олпы-солпы киінген жетісегіз бала қаннен-қаперсіз сырғанақ теүіп жүр. Жыртық етік, шолак тон, кең шалбар, тозған ма-лақайлардың көрмесі осы балалардың үстінде [2,71]. Екінші сөйлемде бірыңғай анықтауыштардың барлығына ілік септігі жалғанбай, ең соңғысына ғана жалғанып бәріне ортақ болып отыр.

- Сталиннің атымен бұйырамын, токта!- деді ол әрі қоркынышты, әрі айбарлы үнмен [2,75]. Бұл сөйлемде бірынғай мүшелер әрі жалғаулығы арқылы жасалып туынды сын есімге үстеме мағына беріп отыр.

Қүйеулеріміз бен аға-інілерімізге, әкелерімізге онай тиіп жатыр дейсіндер ме? Ел басындағы осындау ауыр хал ұры-қарылар мен шпаналарды көбейтіп жіберді [2,83]. Хан да өткен, қара да өткен, қайыршы мен бай да өткен, данышпан мен акымак та өткен, сөйтіп барып бәрі-бәрі ана дүниеден әділет тауып, бәрі бірдей кәдімгі қанқа сүйекке айналған адамдар енді ғана тенелгендей топырақ көрпелерін қыттай жауып қыр басындағы «енді бәрібір» жалғанын құшағында үн- тұнсіз жатыр [2,71].

Бұл сөйлемдерде бірынғай мүшелер -бен және -мен жалғаулықтары арқылы косакталып жасалып, сөйлемдердің эмоциональды жағын күштейтіп отыр.

Бірынғай мүшелер жалғаулықтар арқылы байланысканда, кай жалғаулықты қандай сөз арасында пайдалануды білу керек. Мысалы: Мағыналық жақындығы күшті сөздер арасына -мен жалғаулығы, әрқайсының дербестігі бар бірынғай мүшелер арасына -және жалғаулығы қойылады.

Біздің ауыл соғыска тек адам ғана беріп қойған жоқ, оған тайлы -тұғымен, еңбектеген бала мен еңкейген кәрісіне дейін, қатын- қалаш, қызы -қырқын, мал-жанымен, үмітімен, ниетімен, тілегімен, бүкіл болмысымен түгел қатысты [2,85]

Л.Т.Макұлова өзінің «Көркем прозадағы автор бейнесінің тілдік құрылымы» атты кандидаттық диссертациясында қысқаша мәтінде айтылатын жалаң аяқ жар кешіп, қызыл аяқ қар кешіп, тілесегін кісен қызыт, ақбақай болған бұгаулы бозым деп берілетін тұлғалар сөйлемнің бірынғай мүшелері түрінде келеді деп жазады. Автор осының бәрін тізіп бере отырып, баяндалып отырған жағдайдың ауырлығын, киындығын, ерекшелігін көрсетеді. Бозым деген сөздің қолданылуы да өзіндік үлкен экспрессивті-эмоциялық күш беріп тұр. Айбозым, бозым атаулары әдетте, қайран ер, қайран адап азамат, ер деген мағынада жұмсалады. Оның орнына тек адам, азамат, ер, Рысқұл сияқты атауларды пайдаланса, бозым сөзінің эмоциялық реңін бере алmas еді-дейді.[3,72]. Жоғарыда Д.Исабеков шығармалары бойынша көтірілген мысалдағы сөйлемнің сонындағы бүкіл болмысымен сөзді баска сөздермен алмастыруға болады. Бірақ одан сөйлемге реңк беріп тұрган эмоциональдылық жойылған болар еді.

Бірынғай мүшелер (көбіне бастауыштар) тізбектеліп айтылады да, олардың ен сонғысына «көптік жалғауы» жалғанады, кейде одан кейін да, де жалғаулықтары қойылады. Мысалы: Мал ұрлаушылар, кісі тонаушылар, бір таба нанға бола адам өлтірушілер де соңғы кезде көбейіп кетті.

Л.Т.Макұлова өзінің «Көркем прозадағы автор бейнесінің тілдік құрылымы» атты кандидаттық диссертациясында лексикалық қайталамалар жазушының дара стилін де оның шеберлік деңгейін де таныта алатыны дау туғызбаса керек деп жазады. Жазушының дара стилін танытуда өйтіламалар сентенция құбылысында да жиі қолданылады. Сентенция – афоризмнің бір түрі. Бұл философиялық, дидактикалық шығармаларда молынан жұмсалады. Шерхан Мұртазаның осында лексикалық қайталаманы қолдануы көркем мәтінде таза стильдік қызмет атқарып тұр. Яғни оқырманың көнілін қайта-қайта аудару үшін пайдаланылған деп жазады [3,72]. Сол сияқты біз жоғарыда көтірілген мысалда да Д.Исабековтің бір таба нанға бола адам өлтірушілер деген сөз тіркесі осы сөйлемнің ауыр жүгін көтеріп тұр деп айтуға болады. Егер бұл тіркесті алып тастаса сөйлем өзінің эмоциональды сипатынан айырылып қалған болар еді.

Д.Исабеков шығармаларындағы қайталама сөздер, бірынғай мүшелер ете көп кездеседі, олар кейде белгілі бір ережеге бағынбай да кетеді, оның барлығы жазушының шеберлігі болса керек. Әрбір жазушының өзіндік қолтанбасы болатыны бесенеден белгілі, оны жазушының стилистикасынан көруге болады. Егер жазушылар М.Әуезов, Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов стилистикасында сөйлемдер кесек-кесек түйдектеліп түсіп жатса, Д.Исабеков шығармаларында мұндай сөйлемдер ете аз кездеседі. Ойының барлығын қыска сөйлемдермен беруге тырысады. Және өзі беріп отырған кейіпкердің тілімен сөйлейді.

Әбікенова Г.Т. өзінің «М.Мағауин шығармаларындағы автор бейнесі мен кейіпкер бейнесінің берілу жолдары» атты кандидаттық диссертациясында бірынғай мүшелер мен қайталама сөздердің М.Мағауин шығармаларында берілу жолдарын жақсы талдап өткен.

ӘДЕБІЕТ

1. Исабеков Д. Бонапарттың үйленуі. – Алматы: Атамура. – 2002. – 230 б.
2. Исабеков Д. Ай-Петри ақыраты. – Алматы: Жазушы. – 1990.-2876
3. Макұлова Л. Т. Көркем прозадағы автор бейнесінің тілдік құрылымы. Филол. ғыл. канд... дис. Алматы. – 2004. – 118 б.
4. Әбікенова Г.Т. М. Мағауин шығармаларындағы автор бейнесі мен кейіпкер бейнесінің берілу жолдары. Филол.ғыл. канд... дис. Алматы. – 2004 - 113 б.

5. Балақаев М., Жаннейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы – Алматы: Дәүір, 2005. - 256 б.

6. Бұркіт О. Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 2001. – 2746.

Резюме

Рассматриваются проблемы использования однородных членов предложений и повторы в произведениях Д.Исабекова.

Summary

The problems of using homogeneous members of sentences and repetitions was shown in the D.Iسابеков's works.